

OVID DENSUSIANU

**DANTE ȘI
LATINITATEA**

BUCUREȘTI

Editura „ANCORA”. ALCALAY & CALAFATEANU

1921

**DANTE ȘI
LATINITATEA**

OVID DENSUSIANU

**DANTE ȘI
LATINITATEA**

BUCUREȘTI

Editura „ANCORA”. ALCALAY & CALAFATEANU

1921

Lîngă conferența *Visiunea latină în opera lui Dante, pe care am ținut-o cu prilejul comemorării marelui poet și care s'a publicat în Vieața Nouă, XVII, 116, nu va părea de prisos ce se tipărește aici. Paginile care urmează redau un curs pe care l-am făcut anul acesta la Facultatea de litere, și dacă uneori se întîlnesc cu ce a apărut în Vieața Nouă, ele aduc totuși ceva nou, cum, de altă parte, în conferență am dezvoltat unele puncte asupra cărora nu am mai insistat aici.*

Cei inițiați în literatura dantescă vor găsi păreri cunoscute, observații care s'au mai făcut, dar vor înțelege rostul lor prin aceea că am ținut să dau cetitorilor dela noi cîteva îndrumări pentru cunoașterea operei lui Dante, așa de streină lor în general. În schimb, se vor întîlni

VIII

și păreri care nu au mai fost exprimate pînă acum, și aceasta m'a hotărît să public ce am spus la Universitate.

DANTE ȘI LATINITATEA

I

După șase sute de ani opera lui Dante nu a ajuns încă să fie cuprinsă în toată semnificația ei. Și nu înțelegem prin aceasta că unele părți din ea, unele amănunte, au rămas pînă acum nelămurite — împotriva atîtor străduințe ale comentatorilor —, ci ne gîndim la ceea ce reprezintă ea în totul ca suflet, ca viziune, ca poezie.

Prin felul în care se înfățișa, prin complexitatea ei, și măreață și neliniștitoare, greu de pătruns și de stăpînit, ea a avut soarta să nu fie mai bine înțeleasă nici atunci cînd era în unele privințe mai aproape de suflete, de anumite impresii, înclinări, ocupațiuni. Contemporanii lui Dante, chiar aceia care-l admirau, au privit *Divina Comedie* din puncte de ve-

dere unilaterale, considerînd-o ca opera unui mare creștin ori mare învățat, «dottore», și entusiasmîndu-se în fața unor terține ale ei care corespundeau la preferințe ale lor, iar alții, înverșunați împotriva aceluia care li se părea prea îndrăzneț în păreri pe care le arătase și trecuse mîndru printre ei, evitau să se apropie de scrierile lui sau le denaturau după porniri de care erau stăpîniți.

Aceste atitudini se repetară mai tîrziu, și aceia care se extasiau în fața operei marelui Florentin stăruiră atunci, pentru a potoli îndîrjirea detractorilor ei, să o presinte înainte de toate ca demnă de respectul tuturor, pentru că cuprindea adevăruri sfinte — nu-l numise pe Dante chiar prietenul său, Giovanni del Virgilio: «theologus nullius dogmatis expertus»? Cu cîtă stăruință se căuta în *Divina Comedie* mai mult înțelesul ei teologic se vede din ce a scris și Boccaccio asupra ei, cu toate că nu trecea cu vederea valoarea ei poetică; și dînsul o socotia în primul rînd ca o carte sfîntă, ca o nouă Biblie, iar cînd căuta să împace teologia cu poezia ajungea la părerea că cea dintîi e tot poezie, a Dumnezeirei («la teologia niun' altra cosa è che una poesia di Dio»), așa că în chipul acesta *Divina Comedie*, cu atîta valoare poetică cîtă putea să o deslușească în

ea, era trecută de dînsul tot printre operele teologice.

Cînd veni vremea adorațiunei fanatice pentru antichitate, cînd latina ajunsese să fie mai prețuită decît italiană, «il volgare», și cînd orice se scria ori se scrisese era judecat după canoanele găsite în cărțile celor vechi sau forma obiectul discuțiilor mărunte de filologie, Dante fu și mai puțin înțeles, dacă nu chiar privit cu dispreț, ca un versificator de rînd, ca «poeta da calzolaio». Dacă și pe atunci cîțiva umaniști, ca Leonardo Bruni, Coluccio Salutati ș. a., nu se alăturară la asemenea critici pedante ori pățimase și-i recunoscură geniul numindu-l «nobilissimo poeta», de multe ori și aceștia veniră să repete părerea dominantă mai înainte asupra lui, înfățișîndu-l ca «prestantissimo teologo», ca un «Virgil catolic», cum îi zicea Ciriaco d'Ancona.

În timpul Renașterii, alte tendințe împărtășite de cei mai mulți, făcură ca Dante să nu fie privit cum s'ar fi convenit: scrisul lui părea prea arhaic, prea aspru, după gustul de atunci, și un Bembo îi găsea o vină că nu se exprimase destul de «acconciamente», întrebuițase cuvinte «rozze, disonorate, immonde, brutte». Întîlnim totuși și în secolul al XVI-lea pe cîțiva, ca Borghini, Varchi, Gelli, il Lasca, Trissino ș. a., care nu urmară în aprețierile

lor curentul timpului, dar singurul care înțelese mai bine sufletul autorului «poemului sacru» fu acela care întrunia cu genialitatea în artă însușiri de scriitor: Michelangelo, ale cărui cuvinte căzură într'o zi ca o muștrare aspră pentru compatrioții lui — «ingrato popolo» — că nu prețuiau în de ajuns pe marele lor poet. Cuvintele acestea nu avură însă desul ecou, pentru că atunci sufletul italian se regăsea mai ușor în poesia dulce, legănătoare, a lui Petrarca.

Secolul al XVI.-lea, de decădere a literaturii italiene, se strecură cu totul sterp și pentru gloria lui Dante, iar în secolul următor doar Vico și Gaspere Gozzi aduseră iarăși oarecare lumină în jurul numelui celui pe care iesuitul Bettinelli, cu critica lui strîmtă și pătimașe care i-a făcut o tristă reputație, căuta să-l întunece.

La sfîrșitul secolului al XVIII.-lea și începutul celui următor, prin Alfieri, Monti, Leopardi, Foscolo, Tommaseo, alte sentimente se afirmară față de opera pe care cîțiva rătăciți căutase să o coboare și ea deșteptă atunci un adevărat cult. Dar și de data aceasta tot considerațiuni unilaterale hotărîră criteriul de apreciere. Dante fu invocat de multe ori ca să dea autoritate unor tendințe politice și sociale, așa cum țineau să le manifeste aceia care duceau

lupta ori împotriva asupritorilor de popoare, tiranilor, ori în contra «Minotaurilor Vaticanului» — nu cuprindea oare *Divina Comedie* cuvinte de osîndă pentru unii ori alții, așa că putea fi folosită după împrejurări ?

Cînd Italia se pregăti pentru o viață nouă, cînd aspirațiile tuturor de acolo se îndreptară spre realizarea unității naționale, Dante fu privit ca premergătorul acestor aspirații, ca profetul națiunii. În această aureolă îl înalță generația dela mijlocul veacului trecut, astfel trăi el în sufletul luptătorilor pentru renașterea Italiei. Dacă sub această nouă înfățișare i se atribuia mai mult decît fusese în gîndul lui, pentru că nu se poate spune că Dante se gîndise la unitatea italiana așa cum o vedea un Mazzini, numele lui fu ca un simbol, ca un îndemn spre idealul scump Italianilor.

După ce, prin trezirea conștiinței naționale, Italia nouă își luă ființă, Dante ajunsese să fie slăvit ca «l'altissimo poeta», și în idolatrizarea lui sentimentul patriotic veni să se întilnească cu pasiunea cercetărilor pentru ca să se cunoască mai bine opera și viața lui. Volume peste volume începură să se publice de cîteva decenii încoace, reviste și societăți purtînd numele lui Dante se înființară și la preocupările erudite se asocia stăruința de a răspîndi cît mai mult scrierile lui și de a le face înțe-

lese de Italieni. Stăruință frumoasă, de sigur, ca semn al cinstirei marelui poet, dar ea avu păcatul să degereze în exagerări, în pedanterie. Cultul pentru Dante ajunsese cu timpul ceva bolnăvicios, o manie, și chiar în Italia se auziră glasuri care condamnau rătăcirea acestora care au schimbat dantologia în dantomaniel.

În zelul lor de a preamări pe Dante mulți au mers pînă să-i atribue idei care nu-i trecuse prin minte, să-l înfățișeze ca precursor al unor teorii și invențiuni moderne. Dante ca premergător al marxismului, al pacifismului ori... al aviației li s'a părut unora că nu poate fi o închipuire, pentru că așa ceva au crezut că pot deduce din cîteva pasaje ale operei lui, și la asemenea fantasii alții au răspuns în glumă că poate dînsul presimțise și... descoperirea razelor Roentgen ori telegrafia fără fir.

Cercetarea migăloasă, pseudo-erudită, asupra scrierilor lui Dante, se continuă și astăzi, cu

1. Cuvîntul e, de altfel, mai vechi; se întîlnește întîia oară pe la mijlocul veacului trecut, cînd romantismul pusesese și el în circulație multe exagerări asupra lui Dante. Cel dintîi care a vorbit de „dantomanie“ pare să fie Cesare Masini, care la 1844 publică *La profana commedia*, un fel de parodie, și într'un loc vorbea acolo de

... furiosa epidemia
Che l'Italia or invade in mod'orribile
E che chiamata vien „dantomania“.

Printre cei care au criticat mai în urmă dantomania amintim pe B. Croce, *La critica*, I, 231, și E. Thovez, *Il pastore, il gregge e la zampogna*, Neapole, 1911, 350 urm.

toate criticile, ironisările, care se fac asupra ei, neînțelegându-se că ea nu poate fi de mult folos și aduce numai un balast pe care vremea îl va da la o parte. Bibliografia dantescă înregistrează zilnic o sumă de monografii în care cineva anunță o nouă și chinuită interpretare a cutărui pasaj din *Divina Comedie* ș. a., ori în care sînt adunate amănunte, nimicuri, din opera lui Dante pentru ca să fie prezentate ca avînd importanță pentru înțelegerea ei¹. Ca să pricepem pe Dante, ca poet, nu e nevoie de asemenea cărțicele ori volume întregi și de multe comentare — ce e obscur uneori la el, și aceasta nu se poate contesta, nu ne împiedcă să pătrundem inspirația lui, să admirăm minunata sa creațiune.

Alt ceva umbrește iarăși la Italiani pasiunea lor pentru Dante: el e citat mereu, în toate împrejurările, versuri ale lui au ajuns locuri prea comune, așa că entuziasmul pentru el ne face de multe ori impresia de ceva artificial, papagalicesc, ori de admirație cam naivă².

1. Din această bibliografie ar fi de relevat multe curiozități la fel cu acea monografie pe care a publicat-o C. Barone, la 1909, despre *I capelli e la barba nella „Divina Commedia“* — nu tipăria, pe la 1874, și L. Scarabelli o „lecțiune academică“ despre „barba probabilă a lui Dante“? — Multe ciudățenii de acestea care s'au scris despre Dante se pot vedea în cartea lui P. Bellezza, *Curiosità dantesche*, Milan, 1913.

2. Dacă silințele de răspîndire a scrierilor lui duce aici,

Idolatria pentru Dante a avut, în același timp, ca urmare că mulți în Italia nu înțeleg altă poezie decît aceea lăsată de el, se opresc la ea ca și cînd tot ce s'a mai scris ori s'ar mai scrie nu ar merita să fie luat în samă. Se cuvine, fără îndoială, să te închini unui geniu al poeziei, dar aceasta nu trebuie să te facă refractar la prefacerile firești ale literaturii, să te ducă la disprețul pentru orice se creează nou și vine să lărgească viziunea literară în acord cu evoluția sufletească.

efectul lor se poate spune că e prea sărac. Chiar metoda de popularizare a lui Dante are păcatul că nu ține samă de ce poate fi bine înțeles, asimilat cu folos, de cei mulți. O bună alegere, nu fragmente prea la întîmplare, din opera dantescă și citeva foarte limpezi lămuriri ar înlesni, mai mult decît orice s'a făcut pînă acum și în Italia, înțelegerea ei de publicul mare; edițiile cu multe note ori cite un cînt din *Divina Comedie* tipărit izolat, și tot cu aparat erudit, nu pot fi de mult folos la răspîndirea ei. Și, pe urmă, trebuie să se mai renunțe la ideea că Dante ar putea fi în întregime înțeles de cei mulți; popularitatea lui e natural să fie relativă: ca orice geniu, el numai parțial poate fi accesibil miilor de cetitori — în totalitatea, în complexitatea lui, numai cîțiva inițiați îl pot cuprinde. Cu drept cuvînt observă în această privință A. Farinelli: „Più assai dello Shakespeare, Dante si sottrae agli sguardi della folla e de' tribuni clamorosi. Le profondità dell' arte di Dante appaiono accessibili unicamente agli eletti, capaci di penetrare, con amorosa intelligenza, nel mondo dantesco di idee e di sentimenti. Ci affanniamo, a' di nostri... per diffondere, in ogni sfera dell' aiuola misera che ci sorregge, i canti della trilogia immortale. E moltiplichiamo le letture e i commenti... Giammai popolarizzeremo il mondo dantesco“, *Dante e la Francia*, Milan, 1908, II, 158. O părere la fel exprima Fauriel, *Dante et les origines de la langue et de la litt. italiennes*, 1854, I, 5,

Dacă în însăși patria lui, Dante a fost privit cum am văzut, mai mult unilateral. și după înclînările proprii fiecărei generații¹, putem spune cum a fost întâmpinat în alte țări latine.

Franța aproape l-a ignorat în curs de mai multe veacuri, pentru că altele erau preferințele scriitorilor de acolo, și cînd ei ajunseră să cunoască literatura italiană se îndreptară mai mult spre Petrarca ori Boccaccio, la care găseau ceva mai apropiat de preocupările lor literare. Chiar un Montaigne, care cetise totuși pe alți autori italieni și ar fi putut găsi la Dante pilde pentru ilustrarea unor păreri ale lui, cum a făcut cu alții, și o oarecare asemănare în stăruința de a evoca figuri și întâmplări, nu amintește nicăeri pe autorul *Divinei Comedii*. Întîia oară, Christine de Pisan avu curiozitatea să cunoască de aproape opera aceluia pe care-l numia «le vaillant poète» și-l lăuda că a scris «en langue florentine souverainement ditte», în «beau stile». Mai tîrziu, tot o scriitoare, Marguerite de Navarre, prețui

1. Despre soarta pe care a avut o opera lui Dante în Italia a scris mai în urmă F. Flamini, *La varia fortuna di Dante in Italia* (în „Lectura Dantis“), Florența, 1914; se poate consulta și cîrticica aceluiași autor, utilă și altfel pentru cunoașterea lui Dante, *Avviamento allo studio della „Divina Commedia“*, ed. a 5-a, Livorno, 1920, 94 urm.; de asemenea: B. Croce, *La poesia di Dante*, Bari, 1921, 173 urm.; unele capitole din cartea lui P. Bellezza, citată mai înainte.

geniul lui Dante, cu deosebire pentru că găsia în poesia lui «tant de bien», și chiar l-a imitat de multe ori. În secolul al XVI-lea întâlnim iarăși câteva aprețieri la fel, cum este aceea a abatelui Grangier care, tipărind la 1596 o traducere a *Divinei Comedii*, presenta pe autorul ei ca «grand poète», «philosophe profond», «théologien judicieux», dar prevenia pe compatrioții săi că nu trebuie să caute la el poesia «mignarde, coulante», care plăcea mai mult pe atunci.

După aceste mărturii răzlețe de oarecare înțelegere a unei opere care se deosebia de curentul dominant în literatura franceză ne-am putea aștepta ca mai târziu, când unele convențiuni literare aveau mai puțină putere, Dante să atragă mai des privirile scriitorilor din Franța și să fie judecat cu mai multă pătrundere. Aceasta nu se întâmplă însă, și când ajungem în secolul al XVII-lea vedem, de pildă, pe Voltaire chinându-se să-și explice cum Dante putea să fie socotit ca un poet genial când opera lui îi părea greoaie, neartistică — o numia un «salmigondis» și o socotia ca rodul unei imaginații din cele «stupidement extravagantes et barbares». Mergînd pe aceeași cale, La Harpe califica *Divina Comédie* ca «un poème monstrueux» și găsia că Dante era în multe privințe inferior lui Petrarca (acesta «né

avec moins de génie, mais avec plus de goût»), pentru că critica lui nu trecea peste șablonul cu reminiscențe dela Boileau. Dacă aceste păreri erau într-o cîtva atenuate de cuvintele mai bune ale lui Rivarol care spunea că Dante e «plutôt obscur que suranné», și dacă traducerea *Infernului* de același a avut răsunet, nu se poate totuși vorbi de un curent favorabil în Franța, la sfîrșitul secolului al xviii-lea, pentru opera dantescă. În epoca romantică cuvinte ca ale lui Voltaire ori La Harpe se auziră iarăși — Lamartine numia *Divina Comedie* o «gazette florentine», și geniul lui Dante cu totul «sauvage», inferior celui al lui Petrarca a cărui superioritate spunea că va fi recunoscută într-o zi — dar de atunci începu și în Franța să se arate mai mult interes pentru Dante și să nu mai fie judecat după prejudecățile dinainte, aceasta mulțumită și poeților și învățaților. Victor Hugo se inspiră deseori dela el, iar istoricii literari, atrași, sub influența mișcării romantice, spre cercetarea evului mediu, dădură și lui Dante atențiunea cuvenită. În studii amănunțite și în lecțiuni universitare, P. L. Ginguené, Fauriel și mai ales Villemain căutară să fixeze personalitatea poetului florentin și să nu-l mai lase prea în umbră nici pentru publicul cult din Franța. La mijlocul secolului al xix-lea Dante ajunsese să fie un

nume mai puțin strein pentru Francesi ¹ și de atunci privirile scriitorilor și ale savanților s'au îndreptat tot mai mult spre el.

Dintre scriitori, precursorii simboliștilor ² și aceștia au avut mai multă curiositate de a-l cunoaște, fie direct, fie sub înrîurirea prerafaeliștilor de care se știe că au fost întru cîțva influențați. Totuși nici ei nu s'au apropiat mai statornic de opera aceluia care are multe afinități cu ei.

Pînă astăzi se poate spune că Dante nu a găsit în Franța un cerc mai larg de cunoscători și admiratori. Aceasta, în primul rînd, pentru că limba itaiiană e prea puțin cultivată acolo — traducерile nu pot da decît o apro-

1. J. J. Ampère, în *La Grèce, Rome et Dante*, 1848, 211-212, constata pe atunci, cu oarecare părere de rău că prea mulți manifestau, superficial, admirația lor pentru Dante: „C'est un vrai malheur pour les admirateurs sincères de Dante que la mode se soit emparée de ce grand poète. Il est cruel pour les vrais dévots de voir l'objet de leur culte profané par un engouement qui n'est souvent qu'une prétention... Je suis résolu à persévérer dans mon amour pour la poésie de Dante, bien que ce soit aujourd'hui une fureur universelle, en France et en Italie, d'admirer à tout propos l'auteur de la *Divine Comédie*, que presque personne ne lisait il y a soixante ans". Un „engouement“ pentru Dante nu pare totuși să fi existat în Franța pe la 1850; așa ceva se vedea într'adevăr în Italia, și Ampère pare să fi scris astfel mai mult sub impresii de acolo.

2. Villiers de l'Isle-Adam îl amintește și-l citează de mai multe ori în *Deux augures*; *L'Eve future*, I, 18; VI, 2 și despre Beatrice vorbește în *L'Eve future*, V, 7.

ximativă idee de frumusețile originalului¹ și chiar cele mai bune care s'au făcut sînt departe de a fi mulțumitoare, în măsura cît se poate aștepta dela ele. Mai e și o prevenire, de amor propriu național, care împiedecă uneori pe Francesi să nu privească cu deplină simpatie opera marelui Florentin. Dînsul, din motive politice, a vorbit odată de vanitatea poporului francez², și impresia cuvintelor lui au căutat și acum să o atenueze cei care au scris și vorbit despre el cu prilejul comemorării la Paris. De altă parte, Francesii, ca și Italienii, prea țin încă să-l vadă pe Dante prin prisma catolică, urmînd pe Ozanam care, în studii remarcabile de altfel, a stăruit să interpreteze *Divina Comedie* din punct de vedere al filosofiei catolice³.

1. Aceasta o știa bine și Dante cînd scria în *Convivio*, I, 7: „sappia ciascuno che nulla cosa per legame musaico armonizzata si può della sua loquella in altro trasmutare, senza rompere tutta sua dolcezza e armonia“.

2. *Inf*, XXIX, 123. Cf. A. Farinelli, *Dante e la Francia*, I, 47 urm.

3. Chiar aceia care lasă la o parte considerațiunile religioase și cercetează scrierile dantești din punct de vedere literar și psihologic nu sînt totdeauna pe calea bună în interpretările lor. În studiul, meritoriu de altmîntrelea, de foarte bogată informație și cu multe observații juste, al lui R. de Labusquette, *Autour de Dante: Les Béatrices* — ca să ne referim la unul din cele mai recente — cetim la pag. 298: „Cette douceur qui nous ravit existait plus dans l'imagination de Dante que dans son cœur, car il fut un homme violent et la *Comédie* regorge de haine“. E prea complexă firea lui Dante pentru ca să fie caracterisată într'o fraasă de felul acesta (v. mai departe). Din publicațiile care apar în Franța ai adeseori impresia că sufletul

Numai un Dante prea vag și fragmentar e deci cunoscut și astăzi Francesilor¹.

În Spania încă de vreme, din secolul al xv-lea, *Divina Comedie* a fost tradusă și, mai târziu, alte multe traduceri au urmat. Scriitorii de acolo au căutat, în același timp, să imiteze pe Dante și din cînd în cînd s'au publicat, mai ales în urmă, studii despre el, dar fără să aducă ceva însemnat pentru înțelegerea operei lui².

La noi, puțini, foarte puțini, cunosc pe Dante afară decît din nume. După încercările, naive, de a-l traduce ale lui Heliade Rădulescu nici acelea de Maria Chițu și N. Gane nu au ajutat ca *Divina Comedie* să-și ia loc printre lecturile mai obișnuite — sînt traduceri prea elementare, foarte departe de a reda armonia și profunzimea versurilor originale. Din traducerea lui Coșbuc cunoaștem numai cîteva fragmente.

lui Dante rămîne și azi, cu unele părți, înăcesibil Francesilor.

1 Asupra ecoului pe care l-a avut opera lui Dante în Franța, dar numai pînă la începutul secolului trecut, singura lucrare de temeinice cercetări e aceea a lui A. Farinelli, *Dante e la Francia, dall' età media al secolo di Voltaire*, Milan, 1908; pentru epoca mai nouă v. A. Counson, *Dante en France*, Erlangen-Paris, 1906, dar subiectul așteaptă să fie reluat.

2. V. A. Farinelli, *Appunti su Dante in Ispagna nell' età media*, în *Giorn. storico della lett. ital.*, supl. 8.

superioare întru cîtva, ca factură a versurilor, la ce au tipărit ceilalți, dar numai după publicarea întregii traduceri vom putea vedea dacă Dante va ajunge prin ea să fie mai des și mai cu folos citit la noi¹. Dacă mai amintim cîteva cursuri consacrate lui la Universitate, e tot ce se poate spune că s'a făcut la noi pentru ca să se știe ce este opera marelui poet — și s'ar cuveni mai mult, măcar de acum înainte. Pe lângă *Divina Comedie* ar trebui să se traducă în romînește și *Vita Nuova*, cîte ceva din *Canzoniere* și din celelalte scrieri ale lui, iar alături de acestea să se publice studii lămuritoare, cum s'au dat în alte literaturi, chiar cele care nu represintă latinitatea².

1. Traducerea lui Coșbuc mi se spune că e făcută mai mult după ce s'a tradus în limba germană — Dante redat prin intermediul altei limbi, și încă al celei germane, e ceva ce abia-îți vine să crezi. Ne putem aștepta atunci ce va fi, din păcate, și această traducere

2. Cu toate că în scurta schițare de pînă aici am ținut să arăt numai cum s'a răspîdit și a fost privită opera lui Dante în țările romanice, cîteva cuvinte cred că trebuie spuse și asupra soartei ei în alte țări, pentru că de acolo au pornit cîteodată păreri care s'au întîlnit cu cele din cealaltă parte și au avut chiar o influență asupra lor. În Germania, după romanticii care au admirat și au studiat în felul lor pe Dante au venit erudiții de școală nouă, și mulți, foarte mulți, care au făcut din el obiect de cercetări meticuloase, cultivate chiar în societăți literare purtînd numele lui. Dantologia a deviat însă cîteodată în Germania spre preocupări streme de ea. Unii au căutat, astfel, să atribuie lui Dante origine germanică și să-l presinte ca și cum ar fi exprimat idei politice la fel cu acelea care au avut curs în Germania în ultimele decenii (v. mai departe).

Expunînd dorința de a se traduce și la noi mai mult decît *Divina Comedie*, indirect lasă să se înțeleagă și cum trebuie să procedeze cineva pentru ca să pătrundă mai bine spiritul în care a scris Dante. E o greșală de a se începe lectura din el cu *Divina Comedie*. Pentru a te iniția în creațiunea lui trebuie întîi și întîi să te oprești la *Vita Nuova*, care, într'o formă simplă și de roman mai ușor de urmărit, dă posibilitatea să se cunoască sufletul lui Dante și ceea ce stă întru cîtva la baza înaltei con-

Prin asemenea tendințe, prin literatura de exegesă dusă la extrem, complicînd ceea ce în realitate este mai simplu, mai clar, și prin unele incompatibilități de rasă, opera lui Dante nu se poate spune că a găsit printre Germani pe aceia care să o înțeleagă cum se cuvine. O dovadă că pentru Germani Dante rămîne în multe privințe neînțeles ne-o dă ce scria despre el, acum cîtiva ani, R. M. Meyer în *Deutsche Rundschau*, CIV (1900), 284: „Diese ungeheure Bestimmtheit des Urtheilens und Richtens, diese furchtbare Klarheit der hierarchischen Anordnungen, diese mathematische Anlage des Fundaments, die fanatische Lieblosigkeit der Bestrafung muthet den suchenden, vermittelnden, unruhigen germanischen Geist fremd an... Es ist uns zu viel Geographie in Dante Ihm fehlt zu sehr was Parsival und Saladin und Faust besitzen: die erschütternde Fähigkeit „mit Lust zur Wahrheit jämmerlich zu irren“ Das Riesenwerk bleibt uns ein staunenswerthes Petrefact, aber lebendig ist uns darin nur die gewaltige Figur des Dichters und dann noch ein paar menschlich irrende Gestalten, Paolo und Francesca... Ugolino... und vielleicht Franciscus...“ Despre răspîndirea operei lui Dante în Germania și studiile apărute asupra ei, v. G. A. Scartazzini, *Dante in Germania*, Milan, 1881-1883; *Giorn. dantesco*, I, 174 urm.; *Zeitschr. vergl. Litteraturgesch.*, VIII, 221, 453; IX, 457, X, 31 urm.; *Bull. della Soc. dant.*, n. s., XXI, 81, 161 urm.) –

cepții pe care avea să o desvolte mai târziu. Cetirea, pe urmă, a *Canzonierului* și cîtorva părți din *Convivio* — chiar și din *De monarchia* —, precum și a frumoaselor scrisori rămase dela el, poate înlesni iarăși pătrunderea sufletului său, înainte de a ajunge la *Divina Comedie* în care dînsul a concentrat întreaga lui evoluție spirituală și artistică.

Dacă și astăzi Dante nu e mai bine înțeles e, printre altele, și din cauza aceasta : e privit numai parțial și fără pregătirea cuvenită pentru a cuprinde tot ce dînsul a dat în *Divina Comedie*, așa de deosebită în unele privințe de

După țările latine, numai în Anglia Dante a întîlnit aprecieri mai juste. Italienii ca Foscolo, Mazzini în timpul exilului lor acolo au contribuit mult ca să facă cunoscută opera lui. Să ne aducem amînte de ce a scris asupra lui Carlyle și de cultul pe care l-au avut pentru el prerafaeliții, deși părerile lor erau adeseori întunecate de exagerări. În timpul din urmă și erudiția englesă a adus studii remarcabile de dantologie. Se întîmplă însă și în Anglia ca Dante să fie denaturat, în sensul că se dau din el ediții „condensed”, cu suprimări de ce se pare că nu trebuie pus sub ochii cititorilor. Rătăcire, pedanterie de a moralisa, care nu ar trebui să se vadă în preajma marelui poet (despre Dante în Anglia v. cartea lui P. Toynbee, *Dante in English Literature from Chaucer to Cary*, Londra, 1909). Alături de Englesi, și Americanii, după isolate încercări ale lui Ticknor ori Longfellow, au început mai în urmă să arate oarecare interes pentru Dante, dar mai mult în direcția erudită, de cercetări prea mărunte adeseori și acolo. — Puțin se poate spune în direcția aceasta despre țările slave ; numai în Polonia Dante a găsit cîțiva buni prețuitori ; în Rusia a fost lăsat prea la o parte și vom vedea cum îl judeca Tolstoi.

ceea ce se caută astăzi în lecturile literare. Și în trecut destinele operei lui au depins în parte de cunoașterea redusă ori în întregime a ei. Cît timp s'a ținut samă numai de *Divina Comedie* Dante a fost prea unilateral interpretat, văzut numai sub unele aspecte, pe cînd de îndată ce s'au luat în considerare și celelalte scrieri ale lui¹ s'a ajuns să se înțeleagă mai bine evoluția lui sufletească și literară, deci și ceea ce este sintetizat în *Comedie*. De atunci critica dantescă a cîștigat, aplicînd tot mai mult principiul de a explica pe poetul florentin prin el însuși («spiegar Dante con Dante») și înlăturînd astfel multe interpretări false, multe elucubrații, cu toate că și pînă azi unele se mai mențin.

Cum poezia lui Dante derivă, în parte, din aceea a trubadurilor, o cunoaștere a acesteia e de asemenea necesară pentru priceperea lui. Dar ce s'a scris de poeții provansali din secolul al XII-lea și al XIII-lea e prea puțin cunoscut azi chiar în țările latine, unde totuși acest trecut literar nu ar trebui să fie ignorat cum se întîmplă. Sînt și astăzi istorici literari care trec repede, dacă nu cu dispreț chiar, peste producțiunea poetică din Provansa. Cu atît mai mult publicul mare rămîne strein de

1. G. Gozzi (sec. al XVIII-lea) e cel dintîi care a ținut să arate importanța operelor „minore“.

această producțiune, deci și de unul din elementele care ar putea ajuta în inițierea creațiunii poetice a lui Dante ¹.

Ca să avem imaginea adevărată a lui Dante nu trebuie să pierdem niciodată din vedere că înainte de toate el era poet. Am văzut cum mult timp el a fost privit altfel — chiar și azi unii caută în scrierile lui mai puțin poezia decât ce-i preocupă într'un sens ori într'altul. Pentru că ațiși comentatori l-au denaturat și diminuat e vremea sa se restabilească valoarea lui autentică, lăsându-se la o parte orice întu-necă a prețierea lui firească ².

Dar și când este vorba de Dante ca poet vedem furișându-se criterii de judecată unilaterală. Persistă încă părerea că el s'a arătat

1. În această privință e de vină și învățămîntul cu atîtea lacune ale lui. Un învățămînt cu adevărat latin — cînd îl vom avea și noi? — ar trebui, chiar în liceu, să dea mai mult decât pînă acum pentru ca să se știe bine ce se datorește civilizației latine. Și nu numai latinitatea clasică, dar și cea medievală, așa de neglijată, s'ar cuveni să pătrundă mai mult în preocupările didactice și să fie prezentată în spirit larg, modern.

2. Cu intenția de a pune în lumină viziunea poetică a lui Dante a scris, mai în urmă, B. Croce cartea pe care am mai amintit-o, *La poesia di Dante*. Ar fi cîștigat această carte dacă criticul italian ar fi vorbit însuși cu mai multă poezie de poezia dantescă și nu ar fi exprimat păreri care arată atitudini ostile față de concepții literare care, bine interpretate, ajută chiar la dreapta înțelegere a inspirației lui Dante — într'un loc (pag. 40) se condamnă ce a adus „una voga letteraria del secolo decimonono..., smamosa di mistici rapimenti e di sublimită“.

mai poet în *Infern* decît în *Paradis*. E o remi-niscentă dela romantici care, predispuși să ad-mire mai mult fantasticul întunecat, găseau su-perior *Infernul* și citau mereu din el. Poesia *Paradisului* nu e totuși mai pre jos de a *In-fernului* — e însă altă poesie. Atingem aici toc-mai unul din punctele principale ale interpre-tării estetice a *Divinei Comedii*. Geniul așa de variat și de complex al lui Dante ne-a dat o poesie care nu poate fi închisă în anumite formule și preferințe. Cînd trecem dela *Infern* la *Purgator* și la *Paradis*, inspirația capătă înfățișeri deosebite după starea sufletească în care se găsea Dante cînd a scris fiecare din aceste părți și după felul cum visiunea lui artis-tică s'a concretizat în cursul vastei lui creațiuni. *Infernul* se poate spune că are ceva romantic sau și realist, *Purgatorul* ceva clasic, iar *Para-disul* ne face să ne gîndim la poesie nouă, simbolistă. De aici urmează că poemul Dante nu poate fi înțeles în întregime decît atunci cînd se lasă la o parte tot ce este măr-ginile de concepție poetică, tot ce pleacă dela deprinderi literare într'o direcție exclusivistă. Dacă pentru romantici, cu felul lor de a înțe-lege literatura, *Infernul* însemna mai mult de-cît restul *Divinei Comedii*¹, această limitare

. Excepțional, în epoca romantică, Fauriel era de altă ere și simțul său critic, mai luminat, îl făcea să scrie :

de aprețiere nu mai poate fi împărtășită astăzi, dacă într'adevăr ținem să dovedim că aducem în judecățile literare un spirit mai larg. După, evoluții ale literaturii care au arătat ce variate pot fi realizările ei înalte, după ce alături de clasicism, romantism, realism, s'a ajuns în urmă la 'simbolism, și, prin aceasta, orizontul critic s'a lărgit, aprețierile literare trebuie să fie călăuzite tocmai de ce au adus atâtea prefaceri, de posibilitatea pe care ne-au dat-o de a cuprinde mai mult și de a fi mai bine orientați în critica noastră. Cine nu a rămas la literatura clasică sau la cea romantică și-și dă samă de ce a adus poezia simbolistă nu poate să rămână strein nici de frumusețile pe care le-a pus Dante în *Paradis*. Dacă unii mai continuă să se oprească numai la prima și la a doua parte a *Divinei Comedii*, e pentru că sufletul lor e refractar la poezia de înalt idealism și eterata, așa cum, sub o formă nouă, în acord cu spiritul modern, au dat-o și poeții ultimei decenii. Când prejudecățile literare vor avea mai puțină putere, și oper lui Dante în

„Les personnes ne manquent pas qui connaissent des morceaux renommés de *l'Enfer* et les citent comme les seuls qui méritent cet honneur. C'est un préjugé déjà vieux et avec lequel il serait temps d'en finir. Il y a sans doute de grandes beautés dans *l'Enfer* de la *Divine Comédie*, mais les plus grandes sont incontestablement dans les deux autres parties du poème”, *Dante et les origines de la langue et de la litt. it.*, I, 31.

totalitatea ei va ajunge să fie bine înțeleasă de un cerc mai larg de cum se întâmplă azi. În orice cas, ea a cîștigat în vremea nouă, în ce privește comprehensiunea ei, prin ceea ce a venit, asemănător cu ea, să se impună în poezie¹.

Ceva și mai mult însă așteaptă marele poet: să ni-l însușim cu conștiința că în el trăește întreaga latinitate. Nu a fost totuși socotit Dante ca geniu latin? — parcă aud răspunzîndu-se. Da... și nu. Nu cît s'ar fi cuvenit, pentru că și asupra latinității avem încă idei cam vagi ori o privim după sugestioni răzlețe, întâmplătoare. Latinitatea e deseori un cuvînt, un ornament de frasă, un prilej de retorism, de repetare a cîtorva locuri comune, dar cîți știu cu adevărat ce înseamnă ea, ce aduce din depărtări, ce este puterea ei mereu reînnoită și cît cere ca să nu-și piardă semnificația sufletească, să nu rămînă numai o iluzie?

Despre Dante ca reprezentant al spiritului latin se cuvine cu atît mai mult să se vorbească cu cît în timpul mai nou s'au făcut

1. Greșește deci H. Hauvette cînd susține că Dante e departe, foarte departe, de spiritul literar modern: *La pensée de Dante est de plus en plus loin de nous. Ne demandons pas au public d'admirer autre chose en lui que le peintre de certains tableaux fameux; le reste appartient à l'érudition*», *Revue d'histoire littéraire de la France*, XIV (1907), 170.

tentative de a fi înfeodat germanismului¹. Pe urmă, latinitatea lui e restrînsă de obicei la italianitate — așa se întîmplă în multe cărți publicate de Italiani, care țin înainte de toate să-l prezinte ca o glorie națională a lor. Și chiar aceia care leagă de numele lui ideea întregii latinități se mărginesc la cîteva cuvinte, fără să pună mai bine în evidență prin ce dînsul apare eminentamente latin².

Cînd astăzi la vechi, seculare, forțe ale latinătății s'au adaugat altele nouă, cînd înțelesul ei se caută să fie mai bine lămurit celor care nu-și prea dau samă de el și cînd din

1. Cei care au stărnit cu deosebire să dovedească germanitatea lui Dante sînt : H. S. Chamberlain, *Die Grundlagen des XIX Jahrhunderts*, 1899 ; L. Woltmann, *Die Germanen und die Renaissance in Italien*, 1905 (v. și A. Bassermann, în *Neue Heidelberger Jahrbucher*, XI (1902). 28 urm.). Teorile acestora au găsit la noi adepți pe vremea cînd se preamăria tot ce era german și se vorbea cu denaturări ori ironic de latinitate (v. ce scria Aurel Popovici în *Sămănătorul*, VIII, 263, 311 urm., urmînd pe Chamberlain și Woltmann). Păreră că prin originea și spiritul său Dante s'ar apropia de Germani au exprimat-o și alții, cum este F. X. Kraus, *Dante*, Berlin, 1897, 25, 773, și chiar Carducci, *Prose*, Bologna, 1906, 1159. Și mai înainte, în sec al XVIII-lea, găsiu unii, ca G. Passeroni și D. Batacchi, că poetul florentin avea ceva „nemțesc, gotic” (cf. P. Bellezza, *Curiosità dantesche*, 491 492). În legătură cu închipuita și tendențios exploatata germanitate a lui i s'an atribuit lui Dante roluri bizare, cum este acela de pionier al. imperialismului german (v. P. Bellezza, *l. c.*, 99, 498).

2. Cu reticențe, foarte evasiv, se exprimă în această privință și B. Croce, *l. c.*, 167, deși tocmai analiza poesiei

unele părăsiri, uitări, se așteaptă să răsară stimulente nouă sufletești, nu poate fi de prisos să știm mai bine pentru ce Dante e al tuturor care represintă tradiția romanității și în geniul lui se răsfrînge vigoarea și noblețea spiritului latin. Străbătînd opera lui, vom putea vedea desfășurîndu-se aspectele multiple ale latinității.

lui Dante ar fi putut fi un bun prilej de reliefare a însușirilor lui de Latin: „sebbene io abbia più volte manifestato la mia diffidenza e ripugnanza verso le caratterologie etniche dei poeti, pur dirò che, se il nome di „germanico“, del quale Dante è stato fregiato (e non solo da Tedeschi, e anzi non da Tedeschi per prima), s'intende simbolicamente come designazione ora dell'impeto mistico e ascetico ora dell'impeto guerresco, Dante non fu „germanico“ e dovrebbe denominarsi italiano o latino o con altrettale contrapposto“.

II

Pentru ca să înțelegem ce aduce opera lui Dante ca valoare reprezentativă pentru latinitate, dela început se pune în chip firesc întrebarea dacă el însuși își dădea samă de însemnătatea tradiției latine și .avea conștiința că prin scrisul său venia să o ducă mai departe.

Pentru Dante, antichitatea nu era numai o vagă reminiscență, ca pentru atîți scriitorii din evul mediu, ci o epocă de înalte manifestări spirituale care trebuiau cunoscute, și de aceea dînsul s'a îndreptat spre ea dacă nu ca umaniștii care aveau să vie mai tîrziu, în orice cas însă din stăruința de a-și însuși o parte din spiritul ei și de a cunoaște altă lume, altă cultură decît aceea prin care trecuse creștinismul. Deși nu elegea limba greacă, indirect nu i-au rămas streini scriitorii ai antichității ca Homer și mai ales Aristotele; pe cel dintîi îl numește «poeta sovrano», «signor dell' altissimo canto»¹, iar celui de al doilea îi aduce laude

1. *Inf*, IV, 88, 95.

în nenumărate rînduri, prezentîndu-l ca «maestro e duca della gente umana», «magister sapientum»¹. Dacă astfel vorbea despre autorii greci, cu atît mai mult avea să arate un cult pentru cei latini, cu care se simția mai de aproape înrudit. Se știe ce loc i-a dat lui Virgil în *Divina Comedie* și din diferitele calificative pe care le leagă de numele lui se vede pentru ce prețuia în deosebi pe autorul *Eneidei*. Virgil era pentru Dante «gloria dei Latin»², «lo maggior nostro poeta»³, «divinus poeta noster»⁴, era acela care arătase cum se putea scrie în limba strămoșească, «mostrò ciò che poteva la lingua nostra»⁵ — și cînd Dante zice astfel («nostra») se vede cum el pune la un loc ce era latin și italian, simția legătura sufletească cu aceia care erau gloria latinității vechi. Dar Virgil, care, ca poet, îl învățase «lo bello stile»⁶, era în ochii lui Dante și ceva mai mult: o călăuză pentru vieață, un sfătuitor, înțeleptul care trebuia ascultat de cine voia să-și lumineze mintea și de aceea îl numește de data aceasta «savio gentil che tutto seppe»,

1. *Convivio*, IV, 6; *De vulg. el.*, II, 10; cf. *Conv.* IV, 2; *Inf.*, IV, 131.

2. *Purg.*, VII, 16.

3. *Conv.*, IV, 26; cf. *Par.*, XV, 26.

4. *De monarchia*, II, 3.

5. *Purg.*, VII, 17.

6. *Inf.*, I, 87.

7. *Inf.*, VII, 3.

«mar di tutto il senno»¹. Dacă mai ținem samă că în *Eneida* fusese slăvită puterea romană, pe care și Dante, cum vom vedea, avea să o cînte, se poate pricepe pentru ce dînsul a încunjurat pe Virgil cu atîtea laude și l-a ales să-i fie «duca, signore, maestro». Nume strălucit al latinității, poet de frunte căruia el însuși îi datoria mult, aducător de gînduri bune în Țuptele, în rătăcirile vieții, și, în același timp, evocator al măreției romane, sub aceste trei aspecte și l-a înfățișat Dante pe Virgil, unind sentimente, preocupări ale lui cu ceea ce se prețuește în de obște la poetul latin. Pe lîngă ce mărturisia singur Dante că găsise în opera lui Virgil, poate că sîntem îndreptățiți să presupunem că dînsul a fost și mai mult influențat de acesta, a luat dela el chiar o parte din planul după care a alcătuit *Divina Comedie*. Cum din *Eneida* făcuse cartea nedespărțită de el², povestirea de acolo a coborîrii lui Enea în Infern (cartea a VI-a) ne putem închipui că l-a impresionat cu deosebire și l-a hotărît să înceapă *Divina Comedie* așa cum știm³. S'a inspirat, de sigur, și din literatura

1. *Inf.*, VIII, 7.

2. Numind-o „tragedie”, pentru că era scrisă în stil înalt (cf. *De vulg. el.*, II, 4), spunea că o cetise în „lungo studio” și cu „grande amore” (*Inf.*, I, 83), că o știa „tutta quanta” (*ibid.*, XX, 114).

3. Cît de mult i se imprimase în minte cartea a VI-a din

evului mediu, din narațiuni care vorbeau de călătorii pe cealaltă lume (*Visiunea Sf. Pavel, Călătoria Sf. Brandan, Visiunea lui Tundal* ș. a.), dar nu mai puțin a trebuit să-l influențeze poezia lui Virgil — poate că nici nu ar fi ales pentru desfășurarea acțiunii din *Divina Comedie* închipuita trecere prin *Infern* dacă nu ar fi găsit așa ceva, ca model poetic, în *Eneida*¹. În orice caz, și de data aceasta vedem cum în inspirația lui Dante s'au întilnit motive care ne duc și spre literatura clasică și spre cea medievală² — în multe rînduri constatăm la el acest dualism care la altul, mai puțin poet, ar fi ajuns să pară ceva hibrid, incoherent, pe cînd dînsul a știut să armonizeze elementele luate dintr'o parte și dintr'alta.

Latinitatea veche a străbătut pînă la Dante nu numai prin scrierile lui Virgil, dar și prin ale altora. În mai multe locuri din *Divina Co-*

Eneida se vede din *Conv.*, IV, 26; *De vulg., el.*, II, 4; *De monarchia*, II, 7; *Par.*, XV, 27, unde se referă la ea.

1. Cuvintele pe care i le atribuie lui Stațiu (*Purg.*, XXI, 97 urm.).

„Dell' *Eneida* dico, Ia qual mamma
Fummi, e fummi nutrice poetando:

Sanz' essa non fermaì peso di dramma“

ar putea fi deci interpretate că exprimă și ce-i datorita Dante lui Virgil

2. Versul în care Dante se adresează lui Virgil (*Inf.*, II, 32), vorbind de coborîrea sa în *Infern*:

Io non Enea, io non Paolo sono

arată bine cum dînsul punea alături ce-i rămăsese din lectura scrierilor clasice și a celor medievale.

medie, Convivio, De vulgari eloquentia, pomeneste pe Ovid, Horațiu («magister noster», *De vulg. el.*, II, 4), Lucan, Stațiu («il dolce poeta», *Conv.*, IV, 25) și mai ales dintr'un loc din *De vulg. el.*, II, 6, unde înșiră, alături de acești poeți, pe Tit Liviu, Pliniu, lângă care trebuie pus și Cicero amintit deseori, se vede spre care scriitori latini se îndrepta mai cu predilecție în ceasurile de «amica solitudo».

Antichitatea l-a atras pe Dante și altfel, în afară de literatură, prin idealurile ei de viață, de cultură, de morală. Privind spre Roma — și cea păgînă, nu numai cea creștină — vedea în ea cetatea care a răspîndit lumină pretutindeni, care a fost marea educatoare a lumii, și de aceea îi zicea «alma Roma»¹, «Roma che 'l buon mondo feo»². Pe Romani îi numia neam nobil, neam sfînt³, și pentru ca să slăvească puterea lor, geniul lor politic, a scris *De monarchia*, la care va trebui să ne oprim mai mult pentru că în ea și-a exprimat cu hotărîre

1. *Inf.*, II, 20.

2. *Purg.*, XVI, 106. De amintit și cuvintele despre „sfînta cetate” din *Convivio*, IV, 5: „sono di ferma opinione che le pietre che nelle mura sue stanno siano degne di reverenza; e' l' suolo dov' ella siede sia degno oltre quello che per gli uomini è predicato e provato”.

3. *Inf.*, XXVI, 60:

...de' Romani 'l gentil seme.

Inf., XV, 76-77:

.....la sementa santa

Dî quei Roman...

unele convingeri, credințele lui asupra soartei Italiei ca țară latină. Cele mai înalte însușiri, spunea dînsul în acest tratat pe care l-a scris în exil, găsindu-se la Romani, ei trebuie luați ca pildă, puși deasupra altor popoare¹. Interpretînd istoria după părerile lui, dînsul explica faptele mărețe ale Romanilor ca manifestarea voinței divine: pentru ei Romanii erau un popor ales, cu o misiune hotărîtă din cer. Divinitatea i-a avut totdeauna sub scutul său, a făcut chiar minuni pentru ei — o minune vedea Dante în înfrîngerea armatelor lui Hanibal, ca și în salvarea Capitolului, cînd au năvălit Galii, ori în alfe împrejurări cînd Romanii s'au văzut amenințați². Predestinat să fie în fruntea altora³, poporul roman a ajuns la apogeul pu-

1. Nobilissimo populo convenit omnibus aliis praeferri: romanus populus fuit nobilissimus; ergo convenit ei aliis omnibus praeferri, II, 3.

2. Quod autem pro romano imperio perficiendo miracula Deus protenderit, illustrium authorum testimoniis comprobatur. Nam sub Numa Pompilio, secundo Romanorum rege, ritu Gentilium sacrificante, ancile de caelo in urbem a Deo electam delapsam fuisse, Livius in prima parte testatur... Cumque Galli... Capitolium furtim subirent..., anserem.. cecinisse Gallos adesse atque custodes ad defensandum Capitolium excitasse, Livius et multi scriptores illustres concorditer contestantur... At cum romana nobilitas premente Annibale sic caderet, ut ad finalem romanæ rei delectionem non restaret nisi Pœnorum insultus ad urbem, subito et intolerabili grandine proturbante, victores victoriam sequi non potuisse, Livius in bello punico inter alia gesta conscribit, II, 4 (cf. *Conv.*, IV, 5).

3. Populus romanus natura ordinatus fuit ad imperandum, II, 7.

terei lui atunci cînd a fost condus de un împărat, de un August¹, și pentru fericirea patriei lui Dante aștepta rîinvierea monarhiei — în ea vedea o binefacere pentru toți, nu numai pentru concetățenii lui, pentru că din Italia ar fi radiat astfel pretutindeni adevărata civilizație². De aceea în cartea sa repeta mereu ca un refren: «ad bene esse mundi necesse est monarchiam esse». În organizația monarhică el găsea statornicia, unitatea — aspirație firească a noastră³ — și garanția împărțirii dreptății⁴. Idealul lui politic, derivat din istoria romană și creștinisat, cînd alături de un împărat puternic punea pe papă ca fiecare să pară ca un soare luminînd cărarea «e del mondo e di

1. Nam si a lapsu primorum parentum, quod diverticula fuit totius nostrae deviationis, dispositiones hominum et tempora recolamus, non inveniemus, nisi sub divo Augusto monarcha, existente monarchia perfecta, mundum undique fuisse quietum, I, 18.

2. Aceasta ținea să o spună cu deosebire în scrisoarea către Florentini din 31 mart, 1311: „Æterni pia providentia Regis... sacrosancto Romanorum imperio res humanas disposuit gubernandas, ut sub tanti serenitate præsidi genus mortale quiesceret et ubique, natura poscente, civiliter degeretur“.

3. Plecînd dela concepții teologice, căuta să evediențeze astfel ideea unității realizate prin monarhie: „Cum cœlum totum unico motu, scilicet primi mobilis, et unico motore qui Deus est, reguletur in omnibus suis partibus, motibus et motoribus... humanum genus tunc optime se habet quando ab unico principe, tanquam ab unico motore et unica lege, tanquam ab unico motu, in suis motoribus et motibus reguletur“⁴, I, 11.

4. Justitia potissima est solum sub monarcha, I, 13.

Deo»¹, a crezut Dante că-l va vedea împlinindu-se în vremea lui — atunci cînd Henric al VII-lea de Luxemburg se coborî în Italia și-l aștepta să fie «Cæsaris et Augusti successor», «romanæ gloriæ pròmotor», «nova spes La o sæculi melioris»². După frumoasele nădejdi pe care le legase de numele acestui împărat — scrisoarea pe care i-a trimis-o, ca și aceea către principii Italiei, arată cît suflet punea ca să se realizeze gîndul lui — urmară desilusiile odată cu moartea lui Henric al VII-lea pe care, de altfel, numai imaginația lui Dante îl închipuia ca omul așteptat să dea Italiei altă vieață, pentru că așa cum îl cunoaștem nu pare să îi fost în stare de așa ceva și împrejurările de atunci erau departe de a înlesni ce era ideea fixă a optimistului poet. Ii rămînea însă lui Dante cel puțin mîngîierea că viașnea lui va fi realitate într'o zi și de aceea scria, cu puțin înainte de morțea lui — făcînd să vorbească pe Sf. Petru:

1. *Purg.*, XVI, 108.

2. Aceasta a făcut să i se atribue lui Dante sentimente nenaționale — încă din secolul al XIV-lea (v. Bellezza, *Curiosità dantesche*, 97) era invinuit că nu fusese un bun Italian cînd se gîndise la streini, la Germani, să dea țarei lui liniștea, o bună organizație. E greșit să se interpreteze astfel ideile lui politice: pentru dînsul concepția monarhică era aceea care prima asupra altor considerațiuni și de aceea doria înainte de toate să vadă Italia guvernată de un împărat, chiar dacă acesta era strein.

„Ma l'alta Providenza, che con Scipio
Difese a Roma la gloria del mondo,
Soccorrà tosto, si com' io concipio“¹,

unde se gîndia de sigur nu numai la un nou papă, ci și la un împărat care să redea țării lui faima de odinioară.

Țării lui frumoase și cu glorioase amintiri pe care o numia ținutul cel mai nobil², «il bel paese là dove il sì suona»³ și «dolce terra latina»⁴, cum cetății lui, Florenței, îi zicea «bellissima e famosissima figlia di Roma»⁵, de unde se vede iarăși, ca și atunci cînd nu făcea nici o deosebire între Latini și Italiani, cît de vie era la el conștiința tradiției, acelei «antiquitas» de care căuta să se apropie mereu.

Această tradiție i se părea lui Dante că se păstrase mai bine într'o parte a Italiei, în provinciile mai jos de Pad, pe cînd cele dela nordul acestui fluviu îi apăreau înstreinate întru cîtva de latinitate, erau pentru el Lombardia, unde amestecul cu semînții germanice alterase fondul primitiv⁶. Cum privea această parte a Italiei reiese din cuvintele pe care le punea în scrisoarea cătră principii italieni, unde îndemna

1. *Par.*, XXVII, 61-63 ; cf. *Purg.*, VI, 92, 114.

2. „Europæ regio nobilissima“, *De mon.*, II, 3.

3. *Inf.*, XXXIII, 80.

4. *Inf.*, XXVII, 26 27.

5. *Convivio*, I, 3.

6 Cf. *De vulg. el.*, I, 15.

pe Lombarzi să lase barbaria pe care o îngrămădise în sufletul lor¹, dacă mai simțiau că erau și ei din neamul troian și latin².

Punînd în antitesă latinitatea și barbaria, Dante își manifesta și astfel sentimentele lui latine, așa că putem înțelege atunci de ce într'un loc³ și-a arătat antipatia și față de Germani, numindu-i «Iacomi» («Tedeschi Iurchi»)⁴ — sufletul lui simția ce nu se putea potrivi cu el, avea repulsiuni de rasă.

Apropiindu-se de trecut, trăind lîngă aceia care reprezentau o glorioasă tradiție, Dante ajunsese astfel să aibă conștiința de ce înseamnă a fi latin și odată a încercat chiar să fixeze într'o caracterizare generală ce i se părea că distinge latinitatea; găsia atunci că însușirile ei sînt:

1. „Coaddunata barbaries“.

2. „.... si quid de Trojanorum Latinorumque semine superest“. — Barbarie („punica barbaries“) găsia și la Florentini cînd, în scrisoarea pe care le-o adresa la 31 mart 1311, îi muștra că s'au schimbat în așa fel încît vieța lor nu mai semăna cu cea veche („...ut alia sit florentina civilitas, alia sit romana“); pe Florentini îi judeca însă astfel din alte motive decît pe Lombarzi. îi vedea „barbari“ pentru că și schimbase de cîtva timp moravurile — știm cum și în alte părți Dante nu cruță pe concetățenii săi pentru vieța pe care o duceau; la Lombarzi găsia „barbarie“ pentru că se amestecase cu streini și astfel îi apăreau mai puțin latini.

3. *Inf.*, XVII, 21.

4. Asupra altor interpretări, neîntemeiate însă, care s'au dat acestor cuvinte, v. A Sepulcri, *Dante e «Li Tedeschi Iurchi»*, în *Rendiconti dell'Istituto lombardo*, XLIX, 171 urm.

energia, agerimea, blîndețea, înalte sentimente de umanitate¹.

Lîngă latinitatea veche Dante așeza pe cea de mai tîrziu, pe cea medievală, așa cum ea se arătase, în deosebi, sub forme literare și cum dînsul o prețuia ca poet. Sufletul latin a avut în evul mediu răsunete de înaltă artă în poesia trubadurilor și cum Dante își dedia samă cît datorია acestei poezii, ca și aceleia a lui Virgil, în mai multe rînduri a vorbit despre ea și a închinat laude celor care erau reprezentanții ei de frunte. Lăsînd la o parte ce a scris în această privință în *De vulgari eloquentia*, vom face să vorbească cîteva versuri din *Divina Comedie*, unde dînsul exprimă sentimentele lui față de aceia care-l precedase mai de aproape în poezie.

În Purgator², întîlnind pe Guido Guinizelli, acesta îi arată pe Arnaut Daniel, despre care spune că a întrecut pe toți în arta de a scrie versuri :

1. E perocchè più dolce natura in signoreggiando, e più forte in sostenendo, e più sottile in acquistando nè fu nè fia que quella della gente latina (siccome per ispeienza si può vedere) e massimamente quella del Popolo santo, nel quale l'alto sangue trojano era mischiato, Iddio quello elesse a quello ufficio. Perocchè, conciossiacosachè a quello ottenere non senza grandissima virtù venire si potesse e a quello usare grandissima e umanissima benignità si richiedesse, questo era quello popolo che a ciò più era disposto, *Conv.*, IV, 4.

2. XXVI, 115 urm.

„O, frate“, disse, „questi ch' io ti scerno
Col ditto“ (ed additò un spirto innanzi),
„Fu miglior fabbro del parlar materno.

Versi d'amore e prose di romanzi
Soverchiò tutti..“

Întîlnirea cu Sordel lasă și ea, indirect, să se vadă cît cinstia Dante pe trubaduri și — mai mult — cum dînsul îi punea alături de poeții latini din vechime, îi înfățișa ca frați oarecum cu aceștia. Cînd Sordel vede în fața lui pe Virgil nu se bucură numai că i-a ieșit în cale un concetățean al lui, ci și pentru că-i e dat să cunoască pe marele poet al Latinilor :

. „O, Mantovano, io son Sordello
Della tua terra“ ; e l'un l'altro abbracciava...

.
„O, gloria dei Latin“, disse, „per cui
Mostrò ciò che potea la lingua nostra,
O, pregio eterno del loco ond' io fui... 1“

Cum spusese de poeții din antichitate că formau o «bella scuola»², tot așa lăsa să se înțeleagă că-i privia pe cei mai noi și între ei vedea o legătură sufletească, continuitatea de tradiție latină³.

În această continuitate pînă la dînsul nu se putea să uite și o altă școală poetică, aceea a «dulcelui stil nou». Sînt cunoscute versurile

1. *Purg.*, VI, 74-75 ; VII, 16-18.

2. *Inf.*, IV, 94.

3. Cf. *De vulg. el.*, II, 6.

din *Divina Comedie* unde Dante se închină în fața lui Guido Guinizelli, recunoscându-l ca

. il padre

Mio e degli altri miei miglior, che mai

Rime d'amore usâr dolci e leggiadre¹

și aducându-i laude că scrisese «dolci detti»

Che, quanto durerà l'uso moderno,

Faranno cari ancora i loro inchiostri²

Frumoase, nobile, cuvinte care arată că Dante nu era poetul închipuit, nerecunoscînd altora meritele lor, privind cu dispreț pe aceia care trăise înaintea lui. În aprețierile sale era drept și generos, socotia ca o datorie să oînstească după cuviință pe alții³.

Pe lîngă asemenea sentimente, Dante exprima acolo și convingerea că poezia nouă italiană avea vigoarea ei și trebuia ținută în samă, ca și

1. *Purg.*, XXVI, 97.

2. *Ibid.*, 113-114.

3. Aceasta era, după el, un mod de a arăta „cortesia“, și despre ea se exprima astfel într'un pasaj din *Convivio*, IV, 26, care merită să fie relevat pentru că stă întru cîtva în legătură cu versurile citate din *Divina Comedie*: „è necessario... essere cortese... E questa cortesia mostra che avesse Enea questo altissimo poeta... quando dice che Enea rege per onorare lo corpo di Miseno morto.. s'accinse e prese la scure ad aiutare taghar le legne per lo fuoco che dovea ardere il corpo morto“. Despre „cortesia“, de care Dante își dedia samă că este ceva propriu sufletului latin, a mai vorbit și în altă parte din *Conv.*, II, 11, dar ca să arate amărăciunea lui că această însușire ajunsese să nu mai fie prețuită pe vremea lui, că cei „cortesi“ se vedeau tot mai rar: „nelle corti anticamente le virtudi e li belli costumi s'usa vano (siccome oggi s'usa il contrario).“ Cf. *Purg.*, XVI, 115 urm.

aceea a trubadurilor, cît timp reprezenta și ea ceva deosebit, un «uso moderno»¹.

Cuprinzînd astfel într'o întinsă viziune de scriitor și literatura vremii lui și pe aceea puțin mai veche care-și luase naștere în Provanza, cum și pe cea din antichitate — expresiune, fiecare, a sufletului latin —, Dante, ajutat de geniul său, de prodigioasa lui personalitate, ajunse să dea opera sa care e și ea așa de latină, în concepție, în realizare.

Prin aceasta dînsul sintetizează latinitatea poetică veche și pe cea medievală, iar dacă în același timp ținem samă că în opera lui găsim vagi întîlniri cu poezia nouă, cum amintiam

1. Înțelegea bine că poezia trebuie să-și urmeze drumul ei, să nu se oprească la anumite forme, și de aceea aducea aminte celor care scriau versuri să nu aibă presupțiunea de a-și închipui că nu vor veni alții care să dea ceva nou. Aceasta o spunea odată gîndindu-se la Guido Guinizelli și Guido Cavalcanti (*Purg.*, XI, 97 urm.), aceia care făcuse să înainteze poezia italiană și cel din urmă umbrind pe cel dintîi, cum și el la rîndul lui avea să fie întunecat de altul :

Così ha tolto l'uno all' altro Guido

La gloria della lingua, e forse è nato.

Chi l'uno e l'altro cacerà di nido.

Acest altul la care face aluzie la urmă s'a zis că Dante lăsa să se înțeleagă că era el însuși, dar poate e o interpretare silită, pentru că am văzut cum mai înainte vorbea cu modestie despre el, găsind că erau poeți ce puteau fi mai mult luați în samă decît dînsul („... altri miei miglior“). În orice caz, sînt caracteristice și aceste cuvinte pentru chipul cum Dante prîvia dezvoltarea poeziei și pentru lărgimea de vederi pe care o aducea în judecățile lui literare.

mai sus,¹ aceasta îi dă și mai multă valoare reprezentativă din punctul de vedere din care-l privim. Plecînd dela el, putem zice că ajungem să ne dăm mai bine samă întru cîtva și de ce a adus latinitatea în poesia nouă, cea simbolistă — a treia minunată și originală eflorescență a geniului latin în literatură după cea din evul mediu și cea din antichitate.

Fusiunea celor două curențe de latinitate — antică și medievală—a fost desăvîrșită de Dante în *Divina Comedie*, pe cînd *Vita Nuova* se leagă direct numai de unul din aceste curențe, de acela reprezentat prin poesia trubadurilor, cu ramificarea ei în Italia, în școala «dulcelui stil nou». Și povestirei sentimentale din tinerețe a lui Dante i s'a căutat uneori filiațiune clasică, susținîndu-se că prosa ei ne-ar duce spre scriitorii vechi latini, pe care Dante i-ar fi urmat de aproape². Altfel trebuie însă privită *Vita Nuova*. Ea a fost scrisă cînd Dante cunoștea vag literatura latină, cînd cetise puțin pe poeți (amintește acolo, în treacăt, pe Virgil,

1. V. și *Vieța Nouă*, XVII, 118-119.

2. Păreră aceasta a dezvoltat-o mai în urmă G. Bertoni în *La prosa della „Vita Nuova“ di Dante*, Genova, 1914; ritmul frăsei, arta pe care a pus-o Dante în prosa lui, ar fi, după Bertoni, un reflex al modelelor clasice: „Dante si ispirò, come a modello, alla forma del periodo classico, industriandosi, con maravigliosa abilità, di trasportarne la varietà e la generale movenza nella sua prosa“ (37).

Lucan, Ovid, Horațiu), nu și pe prosatori. Singur mărturisește că numai relativ târziu, după moartea Beatricei, după ce scrisese *Vita Nuova*, și când se pregătia pentru o operă de maturitate, filosofică, se gândi să cetească mai cu stăruință pe clasicii latini, în special pe prosatori, ceea ce, adaugă tot el, nu i-a fost tocmai ușor la început, pentru că nu era destul de stăpîn pe latina clasică¹. Prosa din *Vita Nuova*, ca redare artistică, se explică prin pregătirea literară pe care Dante și-o făcuse în contact cu trubadurii și poeții italieni. Dela ei învățase arta de a așeza cuvintele, de a da armonie fraselor, și după ce făcuse ucenicia de poet putem înțelege cum nu i-a fost greu, cu aptitudinile cu care era înzestrat, să scrie o prosă poetică, lirică, așa cum este aceea din cartea închinată Beatricei². De altfel, însăși *Vita Nuova*

1. ... come per me fu perduoto il primo difetto della mia anima [Beatrice,] ...io rimasi di tanta tristizia punto che alcuno conforto non mi valea. Tuttavia, dopo alquanto tempo, la mia mente, che s'argomentava di sanare, provide... ritornare al modo che alcuno sconcolato avea tenuto a consolarsi. E misimi a leggere quello.. libro di Boezio nel quale, cattivo e discacciato, consolato s'avea. E udendo ancora che Tullio scritto avea un altro libro nel quale, trattando dell' amistà, avea toccate parole della consolazione di Lelio... misimi a leggere quello. E avvegna ch' io avea e un poco di mio ingegno potea fare, *Conv.*, II, 13.

2. Prosa artistică și-a luat totdeauna naștere din poezie, după ce aceasta a ajuns să evolueze în așa fel încît să dea

ne poate convinge de aceasta cînd urmărim partea ei în prosă și cea în versuri: multe frase din partea dintîi nu sînt decît reluări ale versurilor, reproduceri mai mult sau mai puțin depărtate ale acestora¹ — dovadă că Dante prosatorul urma pe Dante poetul.

Ce este artă și în prosa din *Vita Nuova*, nu numai în sonetele și canzonele ei, derivă, prin urmare, din latinitatea literară a evului mediu,

orientări și celor care s'au îndreptat spre prosă. Se uită de obicei că acesta e mersul firesc în dezvoltarea literaturilor și de aceea nici Dante ca prosator nu a fost înțeles cum s'ar cuveni. Despre raporturile dintre prosă și poezie, cum cea dintîi e dependentă în evoluția ei de cea din urmă, ar fi mult de spus, cu exemplificări din toate literaturile; nu e însă locul aici să insist mai mult asupra acestui punct de evoluție literară — chestiunea am tratat-o mai de aproape cu alt prilej, în cursuri făcute la Facultatea de litere (*Spiritul critic latin și Evoluția estetică a limbii romîne*); v. și ce spuneam în *Vieța Nouă*, XIV, 44-45. — Ceea ce nu e luat în samă de istoricii literari nu a rămas strein intuiției lui Dante, pentru că dînsul spune, într'adevăr, la începutul unui capitol din *De vulg. el.*, II, 1, că prosatorii urmează pilda pe care o dau poeții („inventores“, traducere a it. „trovatori“); „..quia ipsum prosaicantes ab inventoribus magis accipiunt et quia quod inventum est prosaicantibus permanere videtur exemplar et non e converso, que quendam videntur prebere primatū, primo secundum quod metricum est ipsum carminemus...“ Dînsul consemna aici, de sigur, ceea ce-i arătase experiența lui literară, așa că putem lua cuvintele lui ca o dovadă indirectă pentru felul cum a fost scrisă *Vita Nuova*.

1. Vre-o două exemple: în cap. XXIII lîngă versurile

Poi mi pārve vedere a poco a poco
Turbar lo sole ed apparir la stella
E pianger eili ed ella,
Cader li augelli volando per l'äre,

nu din cea clasică¹. Aceasta numai după cîtva

E la terra tremare,
Ed omo apparve scolorito e fioco,
Dicendomi : „che fai ? non sai novella ?
Morta è la donna tua, ch'era si bella“.

găsim ca povestire în prosă a împrejurărilor în care Dante scrisese aceste versuri : „...e pareamî vedere lo sole ôscurare si che le stelle si mostravano di colore ch' elli mi facea giudicare che piangessero, e pareamî che gli uccelli volando per l'aria cadessero morti, e che fossero grandissimi terremuoti. E maravigliandomi in cotale fantasia, e paventando assai, imaginai alcuno amico che mi venisse a dire : „or non sai ? la tua mirabile donna è partita di questo secolo“.

Celebrul sonet (cap. XXVI) :

Tanto gentile e tanto onesta pare
La donna mia quand'ella altrui saluta
Ch'ogne lingua deven tremando muta
E gli occhi no l'ardiscon di guardare.

Ella si va, sentendosi laudare,
Benignamente d'umiltà vestuta...

e întovărășit de aceste frase în prosă unde vedem și mai bine cum ceva din ritmul, din armonia versurilor, reapare sub această formă : „Questa gentilissima donna... venne in tanta grazia de le genti che quando passava per via le persone correano per vedere lei... E quando ella fosse presso d'alcuno, tanta onestade giungea nel cuore di quello che non ardia di levare li occhi, nè di rispondere al suo saluto... Elja coronata e vestita d'umiltade s'andava, nulla gloria mostrando di ciò ch'ella vedea e udia“.

Să nu uităm că Dante a scris *Vita Nuova* luînd poezi compuse mai înainte în diferite prilejuri și adăugînd la ele partea de prosă autobiografică, explicativă, ce i se părea că poate interesa pe cetitori — de unde se înțelege iarăși de ce prosa lui se aseamănă așa de mult cu ce-i venia în minte în versuri.

1. În sintaxă nu se poate contesta că Dante era influențat deseori de latină, dar de acea latină elementară, convențională, din evul mediu pe care o cunoștea și dînsul cînd a scris *Vita Nuova*. Aceasta o pierde din vedere G. Bertoni, cum greșește uneori confundînd ce este așezarea sintactică a cuvintelor cu exprimarea stilisată, artistică, și de aceea i s'a părut că *Vita Nuova* a fost alcătuită după modele clasice.

timp a ajuns să-i fie mai bine cunoscută lui Dante, să-i dea îndrumări, să-l ajute să fie artistul desăvârșit, așa cum îl cunoaștem din *Divina Comedie*.

III

După ce cunoaștem latinitatea de un fel sau altul, și mai mult cu caracter literar, care i-a dat lui Dante unele elemente, unele orientări, pentru creațiunile lui, rămîne să vedem cum el însuși se arată latin, prin firea sa, prin ceea ce exprimă direct, ca idei, ca sentimente.

Dela cea dintîi scriere a lui pînă la *Divina Comedie* Dante apare ca un temperament pasionat, exuberant, dar de o exuberanță nu desordonată, repulsivă, ci stăpînită, nobilă. În împărtășirile largi din viață, în felul cum judeca oamenii, el a știut să pue măsură, luciditate, chiar cînd pasiunile îl stăpîniau cu toată puterea lor, și fără ca prin aceasta să altereze, să reducă, fondul său sufletesc.

Pentru el firile slabe, incapabile de a se pasiona pentru ceva, erau umbre care nu trebuie ținute în samă, rătăciți printre noi care nu pot fi întîmpinați decît cu dispreț. Cînd la intrarea în *Infern* întîlnește o ceată de suflete învălmășindu-se, sbierînd, Virgil îi spune să nu se mai

uite la ele, că nu merită, fiind aceia care au dus o vieață oarbă, nefăcînd nici bine, nici rău:

« visser senza infamia e senza lodo . . .
 guarda e passa »¹.

Trecînd prin Infern, altădată îl vedem găsind un prilej și mai potrivit de a arăta cum era sufletul său, cum privia oamenii în lumina sentimentelor care-l caracterisau. Sîntem în cercul al cincelea al Infernului; Flegias trece cu barca și Dante împreună cu Virgil se roagă să-i primească lîngă el, ca să traverseze Stixul. Abia urcați în barcă, li se arată, din noroi, o umbră.

Filippo Argenti, îngîmfatul Florentin și omul fără inimă care pentru bogăția lui crezuse că tot i se putea ierta. Dante îl privește încruntat și-i aruncă cuvintele: «spirito maladetto». Mînios, Filippo vrea să răstoarne barca, dar Virgil îl dă la o parte. În urma acestei scene, amîndoi poeții se privesc mulțumiți de a fi pus la locul lui pe un nevrednic și Virgil îl îmbrățișează pe Dante, spunîndu-i :

« alma sdegnosa,
 Benedetta colei che in te s'incinse »².

E unul din episoadele cele mai caracteristice ale *Divinei Comedii*. Și sînt semnificative calificativul și aprobarea pe care le dă Virgil lui

1. *Inf.* III, 36, 51.

2. *Inf.* VIII, 44-45.

Dante pentru atitudinea pe care a avut-o. In ele vorbește omul hotărît, cu gesturi categorice în fața celor care au vre-o vină, cu morala care nu cunoaște șovăiri, acomodări de moment — altfel nu ar fi Virgil pe care Dante l-a ales drept călăuză, Latinul cu sufletul așa cum îl cunoaștem dela atîția care au ilustrat istoria romană. «*Álma sdegnosa*» — «suflet disprețuitor, mîndru» față de cei răi—e prețuirea înaltă pe care i-o dă Virgil lui Dante, ca acelaia pe care îl vedea că-i seamănă așa de mult, îl recunoștea ca pe un frate sufletesc al lui.

Pe lîngă ce era caracterul lui, Dante punea aici concepția morală pe care o cunoștea dela cei vechi, dela Romani. Dînsul a preamărit totdeauna pe aceia care au dat pilde de înalte însușiri morale; din *Divina Comedie* se desprind atîtea figuri mari ale antichității spre care mergea cultul său, și în *Convivio*¹ găsim un șir de nume și de fapte ale acelor «divini cittadini» care au făcut faima romană.

În felul cum judeca acțiunile omenești a fost hotărîtoare și morala creștină, așa cum o înțelegea dînsul. Cînd pentru poemul său alesese povestirea imaginarei călătorii prin Infern și Purgator ca să ajungă în Paradis, această împărțire nu trebuia oare să-l ducă, pe lîngă poezie, la evi-

1. V. în spec. tratatul IV, 5.

denșierea unor intenții morale, puse în cadru creștin? De aceea pretutindeni se vede la el, chiar și aiurea decît în *Divina Comedie*, stăruința de a deosebi oamenii după faptele lor, bune sau rele, și de a arăta că nimic nu poate să rămîie fără sancțiune. Cei adînciți în păcate nu aveau iertare în ochii lui¹ și era necruțător față de aceia care nu fac distincțiunile morale cuvenite, trăesc

Calcando i buoni e sollevando i pravi².

Întregul lui crez'moral, că cei buni nu pot fi puși alături de cei răi și nu trebuie lăsați să fie copleșiți de aceștia, e concretizat odată în următoarea imagine poetică :

. tra li lazzi sorbi
Si disconvien fruttare al dolce fico³.

S'a zis uneori că în această intransigență morală Dante aducea ceva prea aspru, necreștin, sentimente potrivnice blîndeșei, milei, așa cum ne place să le vedem astăzi⁴. Cu toate acestea

1. «Peccator percussus ut sine retractione revertatur» (scrisoarea către Florentini din 31 mart. 1311; cf. și scrisoarea către Cangrande).

2 *Inf.*, XIX, 105.

3. *Inf.*, XV, 65-66.

4. Așa îl judecă, de pildă, G. Semeria, *Dante: i suoi tempi ed i nostri* (în „Lectura Dantis“), 1906, 27: „Figlio di una età nel suo costume ancor fiera e quasi barbara, si direbbe che talora, nel suo modo di concepire la giustizia di Dio, ritragga più del severo spirito ebraico che non del mite soave spirito cristiano. Non saremmo talvolta

de cîte ori dînsul a dat dovadă că știa ce este blîndețea, mila. Dar firea lui era dintre acelea care nu se pierd în clar-obscururi sufletești, de morală hibridă, sofisticată. Caracter ferm și temperament de pasionat, Dante apare astfel și în creștinismul său. Creștinism trecut printr'un suflet de Latin. Și pentru ca să reiasă mai bine această lature a personalității sale să facem o comparație. Să-l privim alături de un alt scriitor care a pus mult creștinism în operele lui: Tolstoi. Apropiindu-i, se vor putea vedea diferențe caracteristice de concepție în interpretarea doctrinei creștine, cum și deosebirea între mentalitatea latină și cea slavă.

În anii din urmă ai vieței lui se știe că Tolstoi a publicat o serie de broșuri prin care căuta să răspîndească ideile lui de regenerare socială, politică și chiar literară, pe care le prezenta ca fiind în acord cu creștinismul autentic, așa cum ținea să-l restabilească, împotriva acelor care spunea că-l falsificase. Ideea fundamentală dela care pleca dînsul era că nu trebuie să fim învrăjbiți între noi, să ne arătăm

tentati di chiamarlo, questo giustiziere inesorato, come Gesù chiamò Giacomo e Giovanni, figlio del tuono?" — tot astfel și H. Hauvette, *Dante*, Paris, 1912, 331 : „Ce poète chrétien condamne avec une naïve inconscience le point de vue dont s'inspirait le Galiléen en prêchant la doctrine sublime du pardon des injures. Dante est l'interprète d'un siècle dur, qui ne connaissait guère l'indulgence et ne pratiquait pas la miséricorde“.

porniți unii împotriva altora, ci să ne privim toți frățeste, să fim blânzi, îngăduitori față de oricine. Celor care nu se arată astfel și i se păreau că practică o morală fățarnică le adresa aceste cuvinte: «cine sînteți, deci, voi, voi care recunoașteți ca Dumnezeu pe Acela care a oprit nu numai să omori pe cineva, dar și să te mîinii pe aproapele tău, care n'a îngăduit nu numai să judeci și să pedepsești, dar și să dojenești pe cineva; Acela care... ne-a impus ca o datorie să iertăm totdeauna..., care ne-a sfătuit să întindem obrazul celălalt cînd cineva ne-a lovit și să nu răspundem cu rău la rău?»¹.

Cu asemenea convingeri, Tolstoi nu admitea nici cele mai mici neînțelegeri, conflicte, dela individ la individ și, generalisînd, osîndia dușmăniile între popoare, războaiele².

De aceea îndemna să fim aceiași față de toți, să nu vedem în nimeni un suflet rău, o fire cu păcate: «căutați cîtva timp să țineți samă de ce spun poruncile iubirei: trăiți în bună înțelegere cu orice om, cu un hoț, un bețiv... și după ce veți fi trăit așa cîtăva vreme veți vedea dacă aceasta v'a venit greu, dacă viața voastră a ajuns mai rea sau, dimpotrivă,

1. *Nu pot să tac.*

2. In paginile despre *Anexarea Bosniei* da ca pildă pe acel tînăr din secta Nașarinenilor care refuză să facă serviciul militar și, fiind condamnat, mama lui veni să-l vadă în închisoare și să-i spună că bine făcuse: „dragul mamei, nu trebuie să pui mîna pe pușcă“.

mai bună»¹. Tolstoi numia aceasta o «experiență» morală și o compara cu sfatul care i s'ar da unui plugar să semene într'un anumit fel ogorul și experiența i-ar arăta dacă a fost bine îndemnat. Vorbind în parabole, Tolstoi s'ar fi putut opri mai curînd la comparația — tot așa de simplă, dar mai convingătoare — a plugarului care ar fi sfătuit să nu curețe neghina din semănături...

Intr'o zi, Tolstoi simți neliniștea că morala și logica lui nu erau tocmai așa de bine întemeiate cum își închipuia. Un student din Petrograd îi cerea printr'o scrisoare părerea asupra unui articol al lui A. Stolypin care, referindu-se la teoriile tolstoiene, amintea acolo că în Biblie se vorbește de pedepse convenite celor nevrednici, răi — însuși Cristos nu a alungat cu biciul din templu pe cei care îl profanau? Tolstoi răspunse atunci, calificînd de «stupidități» cele scrise de Stolypin și persiflînd pe «pretinșii creștini care din toată Evanghelia nu țin samă decît de pasajul unde se povestește că Cristos a dat afară din templu pe cei care făceau negustorie acolo»².

Prin tangențare salva astfel formulele sale de morală³ și continuă mereu să proclame supe-

1. *Iubiți-vă unii pe alții.*

2. *Pedeapsa cu moarte.*

3. Tolstoi nu-și dedea samă sau nu voia să înțeleagă că creștinismul a avut în germene ceva ce l-a pus de atîtea ori în conflict cu el însuși. Oricît a predicat toleranța, această

rioritatea crezului său, spunînd că numai el va putea mîntui și Rusia¹ și întreaga omenire.

O morală artificială, fără simțul realităților, fără cunoașterea adîncă a firei omenești. o morală utopică, de o iremediabilă inactualitate, aceasta e morala lui Tolstoi. Și dacă am stăruit asupra ideilor scriitorului rus — idei care au avut o nefastă influență și urmările lor s'au

toleranță a fost relativă și lăsată la o parte cînd împrejurările, mai tari decît doctrina lui, i-au impus. Față de alte credințe el a fost intolerant, a luat atitudini războinice, și în chip firesc a trebuit să fie astfel. Pe urmă, cînd chiar în mijlocul lui s'au ivit neînțelegeri, interpretări deosebite ale credinței, intoleranța a reapărut iarăși — dela creștin la creștin. De altă parte, morala lui generală de împăciuire, de îngăduințe, s'a găsit în practică în antinomie cu ea însăși cînd fixa, indiferent cum, răsplătiri potrivite cu faptele fiecărui. Prin interpretări chinute, prin încercări de a ajunge la formule mulțumitoare într'un fel ori într'altul, nu a putut ascunde ce este în chip fatal legat de viața noastră, ce este cu adînci rădăcini în sufletul omenesc.

1. În broșura *Nu omori* exprima convingerea că țara lui — superioară celor occidentale pe care le credea de tot decăzute, amorțite în «meschinării și stupidități» — va ajunge cea dintîi să se regenereze, așa cum înțelegea dînsul. S'a înșelat, cum s'a înșelat cînd susținea că nu prin fapte patriotice, prin sentimentul național, țările asuprite vor ajunge să se desrobească. Pentru el patriotismul era o barbarie în desacord cu concepțiile adevărat creștine, o «superstiție», un sentiment «grozolan», și de aceea îndemna pe unii și pe alții să renunțe la ideea ca prin exaltarea patriotismului, prin lupta de revendicări, vor putea avea altă soartă: «nu cu baionete și cu artilerie, nici prin negocieri diplomatice vă veți putea libera voi, Sîrbilor, și nu numai Slavii, ci și alte popoare subjugate» (*Anexarea Bosniei*). Ce crudă desmințire ar fi avut Tolstoi dacă ar fi trăit, și ce bine se vede și de aci cum el gîndia în afară de timp, de viață, ipnotizat de teorii șubrede.

arătat în haosul moral prin care trece Rusia de astăzi—e pentru ca să se vadă cum și el plecînd dela creștinism ajungea totuși la ceva diametral opus concepțiilor lui Dante. Răsare la el, în tot ce-i este caracteristic, cu toată consecvența ei, mentalitatea slavă, lipsită de intuiții drepte, de discernămînt, de simț critic, paradoxală, rătăcită, căzînd în exagerări¹.

În morala lui Dante se vede cu totul alt spirit. Acela care nu se pierde în imposibilități, nu se înșală cu himere, nu răstoarnă ceea ce este așezat după o alcătuire firească. Prin aceasta, Dante nu e mai puțin creștin decît Tolstoi, dar înainte de toate îl recunoaștem cu însușirile lui, cu ceea ce era nota predominantă a sufletului său.

La baza moralei lui Dante găsim firea sa de pasionat, de om căre cu aceeași însuflețire știa

1. Cu mentalitatea lui așa de deosebită, nu e de mirare că Tolstoi nu a putut înțelege niciodată pe Dante, cum se știe că nici pe Shakspeare, nici pe alți scriitori ori artiști nu i-a priceput și i-a judecat după o critică nici că se poate mai strîmtă. În *Ce este arta?* contesta autorului *Divinei Comedii* că ar fi mare poet și punea întreaga lui operă printre «cele rudimentare și adeseori goale de înțeles»; în 1907 îi spunea unui ziarist italian că ori de cîte ori s'a încercat să cetească ceva din el l-a cuprins „o grozavă plictiseală“, și se mira că Italienii pot să-l prețuească atît de mult (v. *Bellezza, Curiosită dantesche*, 502). Cea mai obtusă minte de scriitor din veacul al XIX-lea și cu ceva asiatic în ea, Tolstoi nu putea să se exprime altfel despre Dante—era, de altfel, cu desăvîrșire refractar la ce este propriu spiritului latin.

să iubească și să urască. Manzoni l-a numit «dell'ira maestro e del sorriso» — caracterizare bine prinsă: toată opera lui răsfrînge pasiunea pe care o pune în tot ce atîngea sufletul său, fie că-l încînta, fie că-i deștepta repulsiuni. El înțelegea că numai sufletele puternic impresionabile și reacționînd viu cuprind în ele fond adevărat omenesc și pentru a iubi cu toată tăria trebuie să știi să și urăști, nu însă în sens vulgar, ci ca o manifestare naturală față de ce nu se împacă cu anumite aspirații.¹

Concepția hotărîită, limpede, pe care o avea despre morală l-a făcut pe Dante să departe de orice ar fi putut umbri vieța lui. Luînd parte la luptele așa de aprige din vremea sa, a știut să păstreze linia dreaptă, să nu se facă părtaș la acțiuni care înjosesc. Dante cetățeanul apare totdeauna integru și demn. E destul să ne gîndim la atitudinea lui cînd din Florența i se lăsa să înțeleagă că s'ar putea întoarce din exil dacă ar accepta ce propuneau cei de acolo; mîndru, a răspuns atunci că nu aceasta este calea care-l putea readuce în cetatea lui («non est hæc via redeundi ad pa-

1. Pentru Dante — ca pentru Sf. Augustin și Sf. Toma d'Aquino — iubirea era chiar sentimentul fundamental din care derivă ura și spunea că ea ne face să judecăm faptele oricum ar fi ele:

Amor sementa... d'ogni virtute
E d'ogni operazion che merta pene.
Purg, XVII, 104-105.

triam»). Vorbia parcă și de data asta unul din aceia pe care-i slăvise, un cetățean din vechia Roma.

Demnitatea se întâlnea la el cu tot ce este nobil. A scris, de altmintrelea, frumoase pagini asupra nobleței, cele mai frumoase și cu vederi largi care ne-au rămas din veacul de mijloc¹. Printre alte însușiri ale omului nobil a lăudat totdeauna generositatea. Și ca simbol al acestui sentiment a dat odată figura împăratului Traian, amintind² o legendă care circula despre el în evul mediu³. Intr'o zi, se spunea, Traian avînd

1. Vorbesc și trubadurii despre noblețe, dar cel care a insistat mai mult să arate ce este această calitate e Dante. În tratatul IV din *Convivio* discută diferitele păreri asupra însușirii de a fi nobil, pentru ca să dovedească în urmă că adevărata noblețe nu este cea din naștere sau de titluri, ci darul de a avea sufletul ales și o numește „*seme divino nella umana anima graziosamente posto*“. Aceeași părere a exprimat-o în cîntul XVI din *Paradis* care începe cu versul :

O poca nostra nobiltà di sangue.

Tot acolo compara noblețea care nu mai primește nimic din generație în generație cu

. manto che tosto raccorce

Și che, se noa s'appon di die în die,

Lo tempo va d'intorno con le force.

2. *Purg*, X, 76 urm.

3. Despre popularitatea pe atunci a lui Traian și despre alte legende formate în jurul numelui său, v. A. Graf, *Roma nella memoria e nelle immaginazioni del medio evo*, II, 1 urm; cf. M. Barbi, *La leggenda di Traiano*, în „Nozze Flamini-Fanelli“, Florența, 1895; G. Boni, *Leggende*, în *Nuova antologia*, CCX, 1 nov 1916, 3 urm.

să plece la război îi ieși în cale o văduvă care se plînge că băiatul ei fusese omorît și cerea să se facă dreptate; auzind aceasta, Traian se înduioșe și lăsînd oștirea lui, coborîndu-se de pe cal, porunci să se caute omorîtorul—povestea cum e dată de Dante se încheie cu aceste cuvinte spuse de Traian văduvei :

„ . . . Or ti conforta, chè conviene
Ch'io salva il mio dovere, anzi ch'io mova :
Giustizia vuole e pietà mi ritene“.

Pe împăratul roman Dante îl înfățișează ca pe un cavaler din evul mediu care ia apărarea celor nedreptățiți,¹ și nu găsim oare și aici, atît ca motiv, cît și ca sentiment care e exprîmat, un episod în cadrul latinității?

Nu ne par totuși nenaturale aceste treceri dela o lume la alta, aceste îmbinări de elemente diverse, pentru că Dante a avut marele dar de a stăpîni tot ce-i aducea inspirația lui, de a armonisa ce s'ar părea că se exclude, că e nepotrivit să stea alături. Și nu numai cînd trecea dela păgînism la creștinism ori invers,²

1. Pentru fapta mărinimoasă pe care o povestise, pe Traian l-a așezat în Rai (*Par.*, XX, 45), urmînd și aici ce se spunea în evul mediu.

2. Deși acest dualism ce caracterizează opera lui l-am relevat în mai multe rînduri, totuși nu e inutil să amintim aici că în creațiunea lui poetică Dante a plecat dela păgînism ca să ajungă la creștinism, pe cînd în concepțiunile politice a urmat drumul opus: la ideea creștină a puterii papale a adăugat dela o vreme pe aceea de guvernare printr'un monarh, așa cum o dedusese din istoria antică.

dar și altădată dînsul ne uimește cu acest dar al spiritului său. Cînd punem *Infernul* alături de *Paradis* admirăm măestria cu care el redă și vieța reală și pe cea închipuită. Ochiul lui știa să prindă nesfîrșitul priveliștilor din jurul nostru și cu agerimea lui psihologică pătrundea sufletele cum puțini alții au fost în stare, dar în același timp imaginația îl ducea în peregrinări ce nu cunoșteau hotare, îl avînta spre înălțimi unde gîndurile nu mai cunosc înlănțuiri, plutesc prin infinit și se topesc în extas. Intreaga *Divină Comedie* nu este alt ceva decît o minunată dramatisare a realității și exaltarea în fața visiunilor celor mai mărețe. Cu această aptitudine de a se diversifica, de a fi marele poet și al lumii văzute, și al celei imaginare, Dante dă iarăși dovada latinității sale, pentru că geniul latin e înzestrat cu această facultate de a asocia și duce la maiestose sintese concretul și abstractul. Aceeași însușire o regăsim la poeții vremii nouă, la simbolisții, care dela observarea vie și subtilă a realității au știut să se înalțe la visiunile cele mai abstracte și să aducă în poezie un nou misticism—identitate de substrat sufletesc, linie de unire în inspirație peste atîtea veacuri.

Din abstracțiune în abstracțiune Dante s'a avîntat în lumea visată de el, cu nemărginiri de lumină ce-i vor da mîngîierea supremă, pacea

veșnică. În concepția lui orice trebuia să aibă o încheiere armonioasă și senină—nu repeta, de aceea, la sfârșitul fiecărei părți din *Divina Comedie* cuvântul «stelle»? Concepție străbătută de aspirațiile unui suflet care ține să înfrumusețeze tot în jurul lui, înalță terase vieței și caută să-și ia sborul pe drumuri cu maiestose perspective. Visiune, și ea, de geniu latin, obișnuit să-și represinte totul luminos, senin și înălțător.

S'a comparat adeseori visiunea poetică a lui Dante cu aceea a lui Goethe — *Divina Comedie* cu *Faust* — pentru ca să se găsească asemănări între ele¹. Ca seninătate și ca armonie creațiunea lui Goethe rămîne însă în urma celei a lui Dante. La poetul german seninătatea—olimpismul lui așa de lăudat—pleacă mai mult dintr'o prudență calculată, egoistă, are ceva mandarinesc și uneori ne face impresia că e de împrumut; la Dante se vede sufletul străbătut de mari neliniști, trecînd prin mari lupte, printr'o chinuitoare tragedie, iar seninătatea lui e o aspirație frenetică și mulțumirea înaltă pentru ceea ce i se revelează după multe amărăciuni, frământări ale vieței — e și o minunată exuberanță poetică, o ascensiune spre imnuri cîntate desrobirei sufletești, miraculoaselor desfășurări de lumină.

1. V. în special K. Vossler, *Die göttliche Komodie*, I, 1 urm.

Ca armonie, ca realizare unitară, Goethe e iarăși inferior lui Dante. *Faust* are multe inegalități, incoerențe — scene forțat, stîngaci legate, ori insistențe de prisos și obositoare, cînd mai ales sînt copleșite de retorism—, iar, de altă parte, treceri bruscate, lăsînd nedumeriri, un vag care nu e acela care ajută poeziei. Dacă alteori—în compuneri mai reduse—Goethe a ajuns să fie «clasic», în *Faust* această însușire e umbrită, rămîne departe de ce i se recunoaște de obicei și pare să fi fost stăruința lui și cînd a scris vastul său poem. Vedem pe urmă și incoerențe de idei, de concepție, cum este aceea dintre tendința lui de a se arăta emancipat de unele convențiuni ale creștinismului și introducerea totuși în alcătuirea dramei a unor elemente cu caracter creștin, elemente care par de multe ori cu totul disparate și artificiale —cum artificială e și atîta mitologie antică pusă în scenă și împărțită în dialoguri. Dante e, dimpotrivă, maestru în arta de a compune: totul se leagă în opera lui limpede, totul e bine încheșat—s'a zis chiar că *Divina Comedie* e prea simetrică, prea compasată, de o armonie prea căutată, dar să nu uităm că la simțul lui artistic trebuia să se adauge în mod firesc ceea ce aducea raționalismul, scolastica epocii lui ¹. De

1. Armonia creațiunei lui Dante are mult și din convenționalismul mistic al evului mediu—știm cum încă în

altă parte, dînsul a știut să stăpînească cu o rară putere tot ce a trecut prin inspirația lui, să armonizeze ideile, să dea chiar motivelor celor mai disparate o unitate, să condenseze totul într'o luminoasă sintesă ¹.

Cît de latin era Dante se vede și din alte însușiri ale lui: vastitatea spiritului său, cu ramificări în direcțiunile cele mai variate²; sensibilitatea vie care-i permite să cuprindă vieața cu nenumăratele ei aspecte și să pătrundă tainele sufletești³; agerimea minței care-l face

Vita Nuova căuta să găsească apropieri predestinate, fatalism al numerelor etc. —, dar pentru judecarea valorii poetice a operei lui trebuie să ținem samă în primul rînd de ceea ce îi era cu desăvîrșire propriu, marile lui însușiri în arta de a compune.

1. Numai interpretări forțate și amestecul amorului propriu național în literatură au putut duce pe critici germani la o altă părere cînd au comparat pe Goethe cu Dante — părerea că Margareta și Beatrice pot fi puse alături (K. Vossler, *l. c.*, 2, spune despre ele: „Gretchen und Beatrice reichen sich die Hand“). Cîtă deosebire însă între înalta poezie de care Dante a încunjurat pe Beatrice și prosaismul în care apare Margareta. În eroina din *Faust* se zice că Goethe o voit să poetizeze naivitatea, ingenuitatea feminină — ingenuitatea ei însă se coboară la platitudine, vulgaritate. Și cînd Goethe a făcut să reapară Margareta la sfîrșitul poemului său, ce săracă și ce artificial improvisată este această reaparițiune. — Despre Dante comparat cu Goethe, v. și studiul lui B. Croce, *Goethe*, Bari, 1919, în special bibliografia care e trecută în revistă la sfîrșit, în apendice.

2. În opera lui poesia stă alături de știință, filosofie și artă, de unde caracterul ei enciclopedic, cum s'a relevat totdeauna.

3. Singur s'a descris în versurile, *Par. V*, 98 99:

să privească totul în lumina dreptelor orientări, a crificei care știe să distingă nuanțele, valorile¹; aspirațiile spre ceva nou, neobișnuit, spre ceea ce simțea că trebuie să ne emancipeze de deprinderi, de convențiuni apăsătoare²; în sfârșit, sufletul său deschis, neprefăcut, urînd ipocrisia—și *Vita Nuova*, și *Divina Comedie* cuprind, se știe, confesiuni despre rătăcirii ale lui pe care

. da mia natura
Trasmutabile son per tutte guise.

Asupra substitutivității psihologice cu care era înzestrat nu mai e nevoie să insistăm—*Divina Comedie* aduce pilde la fiecare pas. De relevant totuși că această calitate, alături de altele, îl face să ne pară așa de modern uneori.

1. Nu numai în literatură, dar și altfel Dante a dat dovada simțului său critic. *Divina Comedie* nu este în mare parte și o vastă critică socială?

2. Oricît Dante a fost omul evului mediu și cu toate că e prezentat de obicei ca interpretul fidel al ideilor și sentimentelor din vremea lui, totuși nu i se poate contesta că a simțit uneori nevoia de a nu urma drumul celor mai mulți. Nu o singură dată se arată ca precursor al Renașterii și chiar numai faptul că a căutat să scrie în italienește ceea ce alții credeau că nu putea fi exprimat decît în latinește ne arată că dînsul a avut puterea de a se emancipa de spiritul dominant al epocii. De altmîntrelea chiar el a criticat pe aceia care țîn prea mult la convențiuni, s'au deprins să meargă în turmă cu alții; în scrisoarea către Cangrande spunea. „gregum vestigia sectari non decet“ și vorbea despre cei care „intellectu ac ratione vigentur“, așa ca să nu fie rătăciți de ce este al altora („nullis consuetudinibus“). Despre ce aducea el singur nou era, de altă parte, bine convins, cum a ținut să o spună în mai multe rînduri (*Vita Nuova*, XLII; *Par.*, II, 7; sfîrșitul poeziei *Amor, tu vedi ben...*)—cu toate că noi găsim astăzi în opera lui alte nouătăți, de care el nu-și da samă.

le-a înțeles pe urmă, din care s'a smuls pentru ca să se înalțe tot mai sus¹.

1. Pentru o parte din calitățile spirituale ale lui Dante care-l arată ca eminent latin nu am crezut că este necesar de a preciza mai mult, cît timp ele pot fi ușor recunoscute ca atare. Despre caracterele latinității am vorbit în mai multe rînduri, și în conferența pe care am ținut-o acum vre-o zece ani, *Sufletul latin în cultura europeană* (v. resumatul ei în *Vieața Noastră*, VI, 136), am tratat chestiunea mai de aproape, așa că la această analiză a operei lui Dante se poate alătura ce spuneam, în general, atunci.

IV

Direct sau de departe, conștient sau fără să-și dea samă, Dante ne aduce, astfel, puternice răsunete sufletești ale latinității.

Il recunoaștem ca deplin latin și ca poet—din creațiunea lui cu cuprinderi largi, de o grandioasă sintesă și cu contururile artei desăvârșite—, dar și sub alte înfățișări, din viața lui, din ce a fost printre contemporanii săi, din atitudinile de cetățean—de om, în toată varietatea manifestărilor sale.

Numai în lumea latină, acum șase secole, putea să se ivească o personalitate cum a fost el—în acea lume care se întemeia pe o străveche și nobilă tradiție și avea în ea virtualități, forțe spirituale în stare să străbată veacurile, pentru ca să dea impulsioni nouă, să deschidă perspective de nesfârșite înaintări. Răsărire nouă a acelei lumini pe care o răsfrînsese sufletele din vechime, geniul lui Dante este, totodată, acela care vestește reintegrări ale spiritului latin care va fecunda cultura modernă.

Privindu-l în chipul acesta — «latinamente» —, nu numai că fixăm mai bine figura lui în cadrul literaturii universale, ci găsim totodată o înlesnire să pătrundem mai adînc creațiunea lui, să ne-o însușim mai de aproape. Interpretările, comentarele sînt un sport erudit de care ne putem dispensa — nu cu ele reușim să-l cunoaștem mai bine. Și cum noi, în România, nu avem o asemenea literatură, rătăcitoare cele mai de multe ori și pedantă, cum nu ne stăpînesc, ca pe alții, preveniri de un fel sau altul și cum sîntem streini de discuțiile, speculațiunile teologice, poate tocmai de aceea avem posibilitatea să ajungem la o înțelegere dreaptă a operei lui Dante. Pentru aceasta însă se cuvine să ne dăm mai bine samă de ce este latinitatea, să o desprindem din neprecisări, incoherențe, ilusionări pe care le-am prea lăsat pînă acum să o întunече.

